

UNIA LUBELSKA 1569 ROKU I UNIE W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

redakcja naukowa
Jacek Krochmal

Archiwum Główne Akt Dawnych

U N I A
LUBELSKA
1569 ROKU
I UNIE W EUROPIE
ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

UNIA
LUBELSKA
1569 ROKU
I UNIE W EUROPIE
ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

The Union of Lublin of 1569 and other
unions in Central and Eastern Europe

redakcja naukowa
Jacek Krochmal

Archiwum Główne Akt Dawnych
Warszawa 2020

Recenzenci

dr hab. prof. UW Jolanta Choińska-Mika (Uniwersytet Warszawski)
prof. dr hab. Andrzej Rachuba (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN)

Tłumaczenie streszczeń

Anna Maria Tymosz & Authors

Indeksy zestawień

Jacek Krochmal

Redakcja językowa

Elżbieta Morawska

Projekt okładki i opracowanie graficzne książki

Alina Wiszenko-Zabrowarny

Na okładce

Akt Unii Lubelskiej z 1 lipca 1569 roku
AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 5627 (fot. Karol Zgliński)

Publikacja dofinansowana przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych

© Copyright by Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2020

ISBN 978-83-956302-5-5

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa

<http://www.agad.gov.pl/>

e-mail: sekretariat@agad.gov.pl

Pamięci Profesora Henryka Lulewicza (1950–2019)

Spis treści

Table of Contents

Wprowadzenie

Introduction

JACEK KROCHMAL

<i>Unia Lubelska aktem założycielskim Rzeczypospolitej</i>	13
<i>The Union of Lublin as a founding act of the Polish-Lithuanian Commonwealth</i>	54

I

Przed sejmem lubelskim

Before the Lublin Sejm

JAROSŁAW ZAWADZKI

<i>Przykłady losów przedstawicieli szlachty polskiej w Wielkim Księstwie Litewskim do czasu zawarcia Unii Lubelskiej</i>	67
<i>Examples of lives of Polish nobility in the Grand Duchy of Lithuania before 1569</i>	96

II

Sejm unijny

The Union Sejm

UŁADZIMIR PADALINSKI

<i>„Ja na to nie zezwalam, ani nie chcę nowego na bracią swą stanować”. Przywódcy szlacheccy Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie lubelskim 1569 roku</i>	105
<i>“I do not permit this, and I do not wish to impose anything new on my brothers”. Nobility leaders of the Grand Duchy of Lithuania at the Sejm of Lublin in 1569</i>	118

AIVAS RAGAUSKAS

<i>Kogo na sejmie lubelskim reprezentował Augustyn Rotundus Mielecki (†1582), wójt wileński i sekretarz królewski?</i>	122
<i>Who did the Vogt of Vilnius, Royal Secretary Augustinus Rotundus Mielecki (†1582) represent at the Sejm of Lublin?</i>	136

TOMASZ KEMPA

- Unia Lubelska a problem rywalizacji o przywództwo w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego* 140
- The Union of Lublin and the problem of competition for leadership within the political elite of the Grand Duchy of Lithuania* 158

III

Dokument Unii Lubelskiej
The Union of Lublin document

HUBERT WAJS

- Dokument Unii Lubelskiej w Archiwum Głównym Akt Dawnych* 165
- The document of the Union of Lublin in the Central Archive of Historical Records* 173

JUSTYNA KRÓL-PRÓBA

- Dokument Unii Lubelskiej – zagadnienia konserwatorskie* 176
- The Union of Lublin document – preservation aspects* 181

IV

Kwestie wyznaniowe
Religious issues

ANDRZEJ GIL

- Kościół prawosławny w dobie Unii Lubelskiej. Kryzys czy początek odrodzenia?* 185
- The Orthodox Church in the era of the Union of Lublin. A crisis or the beginning of a revival?* 192

NATALIA STARCZENKO

- Przywileje lubelskie i koncepcja „narodu ruskiego” w polemice prawosławnej (od końca XVI do lat dwudziestych XVII wieku)* 196
- The Lublin Privileges and the Notion of the “Ruthenian Nation” in Polemic Orthodox Narratives (the Late 16th century through the 1620s)* 218

V

Unie w Europie Środkowej
Unions in Central Europe

WOJCIECH KRAWCZUK

- Unia polsko-litewsko-szwedzko-fińska za Zygmunta III Wazy* 225
- Polish-Swedish Union during the reign of Sigismund III – research possibilities* 230

VI

Unia Lubelska w pamięci potomnych
The Union of Lublin in the memory of posterity

PIRUZ MNATSAKANYAN

<i>Świadectwa o dawnej Polsce w źródłach ormiańskich. Współczesna wzmianka o Unii Lubelskiej</i>	235
<i>Mentions of the Late Medieval and Early Modern Kingdom of Poland in Armenian sources. Contemporary mention of Union of Lublin</i>	254

ANDRZEJ ZAKRZEWSKI

<i>Wincentego Skrzetuskiego litewskie rozdwojenie jaźni. Litwa wobec Korony w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku</i>	259
<i>Lithuanian split personality of Wincenty Skrzetuski. Lithuania versus the Crown in the Commonwealth of the 16th–18th century</i>	269

NATALIA BIŁOUS

<i>Unia Lubelska we współczesnej ukraińskiej historiografii i dydaktyce</i>	273
<i>The Union of Lublin in contemporary Ukrainian historiography and didactics</i>	287

RAFAŁ JANKOWSKI

<i>„A niechaj już uniej w skrzyniach nie chowamy” – akty unii lubelskiej i horodelskiej z archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego w zbiorach Radziwiłłów</i>	292
<i>„Let us no longer secrete the Unions in our coffers”. Union of Lublin and Union of Horodło acts from the archives of the Grand Duchy of Lithuania in the Radziwiłłs’ collection</i>	329
Wykaz skrótów / List of abbreviations	335
Spis ilustracji / List of illustrations	338
Indeks osób / Index of Names	341
Indeks geograficzny / Index of Places	362

W P R O W A D Z E N I E

I n t r o d u c t i o n

Unia Lubelska aktem założycielskim Rzeczypospolitej

JACEK KROCHMAL

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

<https://orcid.org/0000-0002-9048-1498>

Zapoczątkowany w Krewie w 1385 roku związek Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego symbolicznym następstwem był ślub królowej Jadwigi Andegaweńskiej z wielkim księciem Jagiełłą, przez niemal dwa stulecia był rozwijany i pogłębiany kolejnymi traktatami unijnymi, zmieniając wcześniej wrogie sobie państwa w bliskich sojuszników. Odtąd obydwa kraje były wzajemnie związane unią personalną, to jest osobą wspólnego władcy pochodzącego z litewskiego rodu Jagiellonów – potomków króla Władysława II Jagiełły (1386–1434)¹.

Polskie stronnictwo reform od 1548 roku zintensyfikowało dążenia do zacieśnienia unii, a w Wielkim Księstwie była ona przygotowywana przez przemiany prawnoustrojowe upodabniające ustrój Litwy do systemu obo-

¹ Dokumenty unii polsko-litewskich zostały wydane drukiem: *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932. Szerzej o tym zob. O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 1: *W wiekach średnich*, t. 2: *W XVI wieku*, Kraków 1919; J. Bardach, *Związek Polski z Litwą [w:] Polska w epoce Odrodzenia. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 108–161; J. Bardach, *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Narodów (1385–1791) [w:] Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaszkiwicz, Lublin 1999, s. 12–44; A. Czerniecka-Haberko, *Unie polsko-litewskie w historiografii polskiej*, Toruń 2013; R. Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. Powstanie i rozwój 1386–1569*, t. 1, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2018; A. Rachuba, *Dzieje unii polsko-litewskiej w XVI–XVIII wieku [w:] Unia lubelska 1569. Dzieło wspólnoty wielu narodów*, red. D. Kupisz, Warszawa 2019, s. 83–165; J. Kiaupienė, *Unia Wielkiego Księstwa Litewskiego z Królestwem Polskim (1386–1569). Perspektywa litewska [w:] Unia lubelska 1569. Dzieło wspólnoty wielu narodów*, s. 167–215.

wiązującego w Królestwie Polskim. Ich efektem było między innymi utworzenie sejmików ziemskich i systemu sądownictwa szlacheckiego w 1563 roku². Przemiany ustrojowe skodyfikowano w 1566 roku w II Statucie Litewskim. Niemający następcy tronu król Zygmunt II August (1530–1572) zdawał sobie sprawę z zagrożenia, jakie dla obu państw niesło wygaśnięcie męskiej linii dynastii. Próbując trwale złączyć Litwę z Polską w 1564 roku, przekazał Koronie dziedziczne prawa Jagiellonów do Wielkiego Księstwa³. Było to posunięcie o fundamentalnym znaczeniu, oznaczało bowiem oddzielenie od osoby panującego pojęcia władzy w państwie. Otworzyło to więc drogę wiodącą do przejścia od unii dynastycznej do unii realnej, łączącej Królestwo Polskie z Wielkim Księstwem Litewskim⁴.

W 1564 roku miała miejsce próba wprowadzenia unii. Jednak rokowania zakończyły się fiaskiem, bowiem obawy Litwinów o polską chęć dominacji potwierdziły głosy mówiące o inkorporacji Wielkiego Księstwa do Polski. Pragnąc zachowania odrębności państwowej, Litwini byli świadomi, że bez polskiej pomocy nie zdołają obronić się przed Rosją (Wielkim Księstwem Moskiewskim), konsekwentnie „zbierającą” ziemie ruskie. Ceną zachowania wolności było więc ograniczenie odrębności państwowej Litwy na rzecz federacji z Polską. Jej wsparcie było zaś ogromne. W latach 1561–1570 Korona przeznaczyła na wojnę z Moskwą 2 mln zł, a wydatki na pomoc wojskową dla Wielkiego Księstwa poniesione przez Polskę w samym tylko 1564 roku stanowiły aż 72% jej rocznych wpływów podatkowych⁵.

Rozpoczęte zimą negocjacje unijne w Lublinie trwały sześć miesięcy 1569 roku. Szlachta z Korony i Wielkiego Księstwa⁶ obradowała w dwóch oddzielnych sejmach. Przywódcą delegacji litewskiej był Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, który odrzucił projekt unii przygotowany przez stronę polską. Radykalizacja stanowiska litewskiego była tak silna, że Litwini nie zawahali się obrazić Zygmunta Augusta – króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego – ignorując jego polecenie stawienia się na obrady połączonego sejmku i opuszczając Lublin bez zezwolenia swego hosudara. Już wcześniej król był

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej: Zb. dok. perg.), sygn. 7772.

³ AGAD, Akta ziemskie i grodzkie warszawskie, sygn. 65, k. 122–125; *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane* (dalej: VL), t. 2, Petersburg 1859, s. 29–30 (k. 643–644).

⁴ J. Bardach, *Związek Polski z Litwą*, s. 159.

⁵ R. Frost, *Oksfordzka historia unii*, t. 1, s. 744; zob. G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 140, 143–144.

⁶ У. Падалінскі, *Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года. Удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай*, Мінск 2017.

wie upoważnienia sejmików do zawarcia unii realnej z Polską. Po przyjęciu warunków unii (27 czerwca) powstał nowy spór, tym razem formalny, o to, czy król ma potwierdzić unię dokumentem uwierzytelnionym tylko jedną pieczęcią (koronną), czy też jeszcze drugą – litewską. Strona litewska poszła na ustępstwa 28 czerwca, zgadzając się na opieczętowanie królewskiego aktu tylko pieczęcią koronną. Na tym negocjacje zakończono¹⁶. Nazajutrz przypadał dzień świętych Piotra i Pawła Apostołów. Święteczne uroczystości religijne odbywane w Lublinie 29 czerwca 1569 roku nabrały szczególnej oprawy, zbiegły się bowiem z doniosłym aktem politycznym nowej unii polsko-litewskiej. Z tej okazji król Zygmunt August uczestniczył w aż dwóch mszach świętych, odprawionych w kaplicy zamkowej, czyli kościele Trójcy Świętej¹⁷ oraz w kościele klasztorным oo. dominikanów p.w. św. Stanisława¹⁸, gdzie podczas uroczystego nabożeństwa, wraz ze zgromadzonymi dostojnikami z obydwu państw tworzących nową Rzeczpospolitą, odśpiewał hymn *Te Deum laudamus*¹⁹.

¹⁶ *Źródlopisma do dziejow Unii Kor. Polskiej i W. X. Litewskiego*, cz. 3: *Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii. Rok 1569*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1856, s. 183–188; O. Halecki, *Dzieje unii*, t. 2, s. 329–330.

¹⁷ W ten sposób dzieje unii polsko-litewskich niejako „zatoczyły koło”, bowiem to właśnie w Lublinie, prawdopodobnie na zamku, 2 lutego 1386 roku odbył się zjazd elekcyjny, na którym Władysław Jagiełło został wybrany królem polskim; zob. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 10: 1370–1405, red. Z. Perzanowski, przekład J. Mrukówna, Warszawa 1981, s. 199; O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 1, s. 116. Msza święta odprawiona w 1569 roku w kaplicy zamkowej Trójcy Św. miała symboliczną wymowę – ukłonu w stronę prawosławnych mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, bowiem świątynia ta, jeszcze na polecenie Władysława Jagiełły, została ozdobiona malowidłami w stylu bizantyjsko-ruskim. Zob. M. Walicki, *Malowidła ścienne kościoła Św. Trójcy na Zamku w Lublinie (1418)*, Warszawa 1930; *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja. Materiały sesji zorganizowanej w Muzeum Lubelskim 24–26 kwietnia 1997 roku*, red. B. Paprocka, J. Sił, Lublin 1999; J. Koziańska-Kowalik, *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim*, Lublin 2006.

¹⁸ Robert Frost (*Oksfordzka historia unii*, t. 1, s. 763) pomylił się, pisząc, że był to kościół „lubelskich franciszkanów”. W tym czasie Lublin należał do katolickiej diecezji krakowskiej, w mieście nie było więc katedry. Dużym prestiżem cieszył się natomiast kościół dominikanów, w którym przechowywano relikwie Krzyża Świętego; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski i in., t. 5, Warszawa 1884, s. 422–423. Źródłem nieporozumienia dotyczącego kościoła, w którym odbywały się uroczystości z okazji zawarcia Unii Lubelskiej jest zapis zamieszczony w kronice rodzinnej anonimowego szlachcica, który napisał, że hymn „Te Deum” został odśpiewany w lubelskim kościele „bernardynów”. Wzmiankę tę zacytowała Natalia Jakowenko, bez dodania sprostowania, zob. N. Jakowenko, *Historia Ukrainy*, s. 153; Н. Яковенко, *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України*, с. 195.

¹⁹ O. Halecki, *Dzieje unii*, t. 2, s. 334.

Po zakończeniu pertraktacji kilka dni zajęły sprawy techniczne związane z przygotowaniem pergaminów, spisaniem tekstu i opieczątowaniem dokumentów. Wymagało to czasu, bo był to zabieg skomplikowany nie tylko ze względów organizacyjnych, ale i technicznych. Unia była traktatem dwustronnym, dlatego do jej sporządzenia potrzebne były dwa dokumenty. Każdy z nich spisano na odpowiednio przygotowanym pergaminie, do którego przywieszono sznury, na których miały zawisnąć pieczęcie woskowe kilkuset uczestników sejmu. Oba dokumenty miały podobną treść oraz równoważną moc prawną. W jednym z nich delegaci polscy zaprzysięgali postanowienia unii stronie litewskiej, w drugim zaś delegaci litewscy czynili to wobec strony polskiej. Najważniejszą różnicę pomiędzy tymi dokumentami stanowiła lista sygnatariuszy aktu, reprezentujących każdą ze stron traktatu unijnego, z czym wiązała się także inna liczba pieczęci przywieszonych do obu pergaminów. Trzeba pamiętać, że obradujące w Lublinie sejmy polski i litewski składały się z nierównej liczby przedstawicieli, co było odzwierciedleniem różnicy w liczbie urzędów kościelnych i świeckich w obu państwach, zwłaszcza po włączeniu do Korony czterech województw, których terytoria wcześniej należały do Wielkiego Księstwa. Dysproporcje te znalazły swój wyraz w obu dokumentach Unii Lubelskiej. O ile bowiem dokument wystawiony przez stronę polską dla litewskiej został uwierzytelniony 140 pieczęciami senatorów i posłów koronnych, to analogiczny dokument strony litewskiej dla polskiej miał tylko 78 pieczęci²⁰. Do naszych czasów przetrwał dokument wystawiony przez stronę litewską dla polskich stanów koronnych. Po sejmie lubelskim akt ten zdeponowano w Archiwum Koronnym Krakowskim (Archiwum Skarbca Koronnego), przechowywanym na zamku królewskim na Wawelu. W 1765 roku archiwum to zostało przeniesione z Krakowa do Warszawy. Już na przełomie 1794 i 1795 roku Rosjanie, nie czekając na formalne uregulowanie spraw związanych z trzecim rozbiorem Rzeczypospolitej, zrabowali dokument Unii Lubelskiej i wraz z całym Archiwum Koronnym wywieźli do Petersburga. Powrócił do Polski, wraz z archiwami polskimi, na mocy postanowień rewindykacyjnych przyjętych w traktacie ryskim z 1921 roku, kończącym zwycięską dla Polski wojnę z bolszewicką Rosją. Dokument przekazano do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, w którym jest przechowywany do dziś²¹. Inaczej po-

²⁰ Zob. *Akta unij Polski z Litwą*, nr 148–149, s. 331–362; J. Król-Próba, *Nieznana pieczęć odnaleziona przy dokumencie Unii Lubelskiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 23, 2016, s. 255–258.

²¹ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 5627. Szczegółowo akt ten opisują w tej książce (w części *Dokument Unii Lubelskiej*) Hubert Wajs oraz Justyna Król-Próba.

toczyły się losy drugiego dokumentu, który polskie stany koronne przekazały stronie litewskiej. Początkowo ten akt Unii Lubelskiej spoczywał w archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego (Archiwum Wielkksiążęcym) na zamku w Wilnie. W połowie XVII wieku został z niego wyjęty przez kancleza wielkiego litewskiego Albrychta Stanisława Radziwiłła, obawiającego się jego utraty podczas zawieruchy wojennej rozpoczętej w 1654 roku najazdem rosyjskim na Litwę. Przez długi czas ten dokument Unii Lubelskiej znajdował się w Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu, skąd w 1920 roku – wraz z całym archiwum – został przywieziony do Warszawy. Dokument zaginął pod koniec II wojny światowej i obecnie jego losy nie są znane²².

Ważność unii zawartej w Lublinie 1 lipca 1569 roku posłowie koronni i litewscy, jako przedstawiciele obu państw tworzących nową Rzeczpospolitą, potwierdzili przysięgą składaną według ujednocionej roty²³. Delegaci Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego byli też stronami sygnującymi oba dokumenty unijne. Sygnatariuszem tego aktu nie był natomiast Zygmunt August – król polski i zarazem wielki książę litewski – dlatego w dokumencie Unii Lubelskiej nie ma jego podpisu ani pieczęci. Wynikało to stąd, że chociaż król był gorącym orędownikiem zawarcia unii pomiędzy Koroną Polską i Wielkim Księstwem Litewskim, to jednak jego rola była inna. Jako władca obu jednoczących się państw zatwierdził unię wynegocjowaną przez swych poddanych, czemu dał wyraz w dokumentach zatwierdzających ten akt, przekazanych każdej ze stron zawierających unię, wydanych w Lublinie 4 lipca 1569 roku²⁴. To właśnie kwestia warunków opieczetowania tych zatwierdzeń była ostatnim problemem w negocjacjach unijnych.

Unia Lubelska jest aktem kończącym długi szereg porozumień, zapoczątkowany w 1385 roku w Krewie, stopniowo scalających dwa sąsiednie państwa będące pod berłem Jagiellonów. Historycy trafnie nazwali ten długotrwały proces „dojrzwaniem unii”²⁵, przez które musiały przejść wszystkie jego strony, począwszy od kolejnych władców, a na ich poddanych

²² Hipotezę o jego spaleniu w 1944 roku wysunął ostatnio Rafał Jankowski (*Dzieje aktów unii lubelskiej w archiwum Radziwiłłów* [w:] *Unia Lubelska 1569. Pieczęcie i herby*, Warszawa 2019, s. 115–120); zob. też jego artykuł w tej książce.

²³ AGAD, MK, Księgi Poselstw, sygn. LL 18, k. 55v–57; zob. *Akta unij Polski z Litwą*, nr 150, s. 363–364.

²⁴ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 6914, 8431; zob. *Akta unij Polski z Litwą*, nr 151, s. 364–373. Dodatkowo jeszcze 15 lipca 1569 roku król widymował (transumował) akt Unii Lubelskiej, powtarzając jej treść. AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 8430.

²⁵ W. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w toku dziejów*, Londyn 1947, s. 140; J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 51; G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności*, s. 146.

Wiele wskazuje, że dopełnieniem zjednoczenia państw zapoczątkowanego w wyniku Unii Lubelskiej miało być połączenie dwóch najstarszych i największych Kościołów w Rzeczypospolitej – katolickiego i prawosławnego. Przypomnieć trzeba, że ważnym argumentem mającym zachęcić prawosławnych mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego do unii z katolicką Polską były przywileje zrównujące w prawach prawosławnych z katolikami wydane przez Zygmunta Augusta w latach 1563 i 1568, a następnie powtórzone na sejmie lubelskim w 1569 roku⁴⁵. Pomimo długoletnich starań nie udało się wówczas powtórzyć unii powszechnej, nawiązującej do unii florenckiej z 1439 roku, bowiem w wyniku pertraktacji przedstawicieli obydwu rozłączonych Kościołów doszło jedynie do lokalnej unii obejmującej metropolię kijowską położoną w granicach Rzeczypospolitej⁴⁶. Mowa tu o unii kościelnej zawartej w latach 1595–1596 w Rzymie

⁴⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 217.

⁴⁶ Odnosząc się do znanej w historiografii opinii, że „unia lubelska przygotowała unię kościelną w Brześciu”, odmienną ocenę wyraził Juliusz Bardach (*Związek Polski z Litwą*, s. 136–137), pisząc, że „unia brzeska z 1596 roku – dzieło kontrreformacji – oznaczała załamanie się idei unii lubelskiej, opartej na założeniach równouprawnienia i zgodnego współżycia ludzi różnych wyznań. Tolerancja religijna ułatwiała urzeczywistnienie postanowień unii polsko-litewskiej, przyczyniła się też w znacznym stopniu do aktywnego zaakceptowania przez prawosławną szlachtę ukraińską inkorporacji Wołynia i Nadnieprza. Unia brzeska, rodząc potem rozłam religijny, stwarzała napięcia i antagonizmy, które w niemalym stopniu legły u podstaw wojen kozacko-ukraińskich, wstrząsających gmachem Rzeczypospolitej”. Nowsze badania nakazują zweryfikować ten osąd; zob. T. Kempa, *Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska*, „Klio”, t. 2, 2002, s. 48–99; R. Černius, *Unia kościelna w XVI i XVII wieku [w:] Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, przeł. K. Korzeniewska, Warszawa 2006, s. 172–184; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 134–135; A. Gil, *Metropolia kijowska doby Unii Brzeskiej [w:] Unia Brzeska i jej konsekwencje. W 420 rocznicę synodu unijnego*, red. A. Krochmal, A. Nowak, Przemyśl 2017, s. 12–19. Unia kościelna w założeniu miała połączyć oba wielkie Kościoły funkcjonujące w Rzeczypospolitej. Z różnych przyczyn, w których swoją rolę odegrały też kwestie pozareligijne, doszło tylko do częściowego zjednoczenia Kościołów (dwóch obrządków katolickich). Znaczna część wyznawców prawosławia nie przystąpiła do unii kościelnej. Tym samym nastąpił rozłam w Kościele wschodnim. Podziały kościelne nie były jednak niczym nowym, bo Kościół prawosławny, rozdzielony od Kościoła katolickiego, istniał przecież także przed rokiem 1596, a nowy podział – będący następstwem reformacji protestanckiej – był wówczas problemem dotyczącym także Kościoła zachodniego. Mimo tych trudności kościelna idea zjednoczeniowa w Rzeczypospolitej została zakończona sukcesem w długim trwaniu, w wyniku tak zwanej nowej unii realizowanej za panowania króla Jana III. Była ona prowadzona ewolucyjnie, dlatego efekty przyniosła dopiero u schyłku rządów Sobieskiego i już po jego śmierci. W rezultacie w latach 1691–1715 na unię przeszły cztery

i Brześciu⁴⁷. Ważną rolę w tym wydarzeniu religijnym odegrali dwaj sygnatariusze Unii Lubelskiej. Pierwszym z nich był protektor Kościoła prawosławnego Konstanty Ostrogski, którego decyzja tak bardzo ułatwiła zawarcie Unii Lubelskiej. Choć należał do grona zwolenników odnowy Cerkwi prawosławnej, to jednak ostatecznie nie poparł unii kościelnej z Rzymem. Odmienna rola przypadła natomiast Adamowi Pocijowi (1541–1613), posłowi województwa brzeskiego na sejm lubelski 1569 roku, który po śmierci żony Anny z Ostrożeńskich (†1592) wstąpił do monasteru bazylikańskiego, gdzie jako mnich przyjął imię Hipacy. W 1593 roku Hipacy Pocij został prawosławnym biskupem włodzimierskim i w tej roli walnie przyczynił się do zawarcia unii brzeskiej⁴⁸. Brak jedności w Brześciu sprawił, że w Rzeczypospolitej zamiast zjednoczenia religijnego powstał nowy podział wyznaniowy w Kościele Wschodnim między prawosławnymi a unitami, choć nie można pomijać milczeniem faktu, że znacząca liczba wiernych, duchowieństwa i parafii prawosławnych przystąpiła już wówczas do jedności z Kościołem katolickim.

W dziejach Polski unie z Litwą nie były czymś wyjątkowym. Wcześniej wielokrotnie zawierane były unie personalne, na przykład polsko-czeskie czy polsko-węgierskie. W ich wyniku władcy Czech i Węgier zasiadali na polskim tronie, jak na przykład Wacław II, król czeski (1278–1305) i polski (1300–1305), czy Ludwik Andegaweński, król węgierski (1342–1382) i polski (1370–1382). Później również królowie polscy byli wybierani na władców Królestwa Węgier, czego doświadczył Władysław III Jagiellończyk, król polski (1434–1444) i węgierski – panujący pod imieniem Ulaszko I (1440–1444), po śmierci przechodząc do historii z przydomkiem Warneńczyk⁴⁹. Umiejętna polityka dynastyczna Jagiellonów doprowadziła do wielu sukcesów⁵⁰, dzięki którym w XV i na początku XVI stulecia zasiadali oni na tronach nie tylko w Krakowie i w Wilnie, ale także w Pradze i w Budzie, skupiając pod swym panowaniem rozległe obszary Europy

diecezje prawosławne (przemyska, lwowska, łucka i kijowska), a dodatkowo jeszcze piąta – kamieniecka, na odzyskanym od Turcji Podolu. Problematyka ta ciągle wymaga przeprowadzenia szczegółowych badań.

⁴⁷ Szerzej zob. O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, przeł. A. Niklewicz, t. 1–2, Lublin–Rzym 1997.

⁴⁸ Zwieńczeniem kariery duchownej Pocija była nominacja na unickiego metropolitę kijowskiego otrzymana w 1599 roku. J. Dziegielewska, *Pocij (Potij) Adam, później Hipacy* [w:] PSB, t. 27, s. 28–34.

⁴⁹ Zob. AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 5581.

⁵⁰ Problematykę tę opisał Henryk Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, do druku przygotował K. Pietkiewicz, Poznań 2006.

Środkowo-Wschodniej⁵¹. Stało się tak dzięki elekcji królewicza Władysława, syna polskiego króla Kazimierza Jagiellończyka, na tron czeski w 1471 roku, a następnie węgierski w 1490 roku, na których panował pod imieniem Władysława II Jagiellończyka (†1516)⁵².

Jak wspomniano, wyjątkowość Unii Lubelskiej polegała na tym, że nie była unią personalną, ale realną. Dodatkowego znaczenia temu związkowi dwóch sąsiednich państw nadaje fakt, że połączyły się one w federację na zasadach dobrowolności, a nie aneksji, były związkiem równorzędnych partnerów, przede wszystkim zaś istniejąca przez 222 lata Rzeczpospolita polsko-litewska była jednym z najdłużej funkcjonujących w Europie związków międzypaństwowych, przez znaczny czas będąc lokalnym mocarstwem europejskim. O trwałości tego związku można się przekonać, porównując dzieje unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej łączącej państwa skandynawskie⁵³. Kres Rzeczypospolitej nastąpił w 1795 roku. Stało się tak w wy-

⁵¹ Szerzej na ten temat, zob. J. Kłoczowski, *Europa Słowiańska*, Warszawa 1984; tenże, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998; J. Szűcs, *Trzy Europy*, przeł. J.M. Kłoczowski, Lublin 1995, s. 70–105.

⁵² Zob. AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 5554, 5556, 5592.

⁵³ Unia kalmarska powstała dzięki zabiegom królowej duńskiej Małgorzaty I (od 1375 roku regentki), w 1380 roku poślubionej przez króla Norwegii Haakona VI Magnussona, która dodatkowo w 1386 roku została jeszcze królową Szwecji. Małgorzata doprowadziła do związku trzech królestw nordyckich zjednoczonych unią personalną. Unię tę zawarto 20 lipca 1397 roku w Kalmarze podczas zjazdu szlachty duńskiej, szwedzkiej i norweskiej. Pierwszym wspólnym królem został Bogusław Pomorski, prawnuk króla Kazimierza Wielkiego. W 1388 roku zmienił imię chrzestne i przybrał nowe – Eryk, co wiązało się z planami dynastycznymi jego ciotecznej babki, królowej Małgorzaty. Ta adoptowała księcia, który wkrótce został królem, panując w Norwegii jako Eryk III (1389–1442), w Danii jako Eryk VII (1396–1439), a w Szwecji jako Eryk XIII (1396–1439). Eryk Pomorski dążył do połączenia państw unii kalmarskiej i unii polsko-litewskiej. Etapem wiodącym do tego celu miał być sojusz z królem Władysławem Jagiełłą, motywowany wspólnym zagrożeniem krzyżacko-brandenburskim. Inicjatorem sojuszu był król polski, który z misją dyplomatyczną do Eryka wysłał Jarosława z Iwna i Zbigniewa z Bąkowej Góry. Propozycja zyskała akceptację Eryka i dygnitarzy trzech królestw skandynawskich zgromadzonych na zamku w Kopenhadze 23 czerwca 1419 roku. W odpowiedzi wysłali do króla polskiego Władysława Jagiełły i wielkiego księcia litewskiego Witolda Aleksandra dokument uwierzytelniony 80 pieczęciami woskowymi, należącymi do króla Eryka, arcybiskupów Lundu i Uppsali oraz biskupów i dygnitarzy świeckich państw unii kalmarskiej (zob. AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 5624). Była to deklaracja sojuszu antykrzyżackiego. Planowane przymierze miało obowiązywać wieczyście, zobowiązywało państwa unii kalmarskiej i unii polsko-litewskiej do współpracy wojskowej i podziału łupów wojennych. Sojusz Danii, Szwecji, Norwegii oraz Polski i Litwy przestraszył Krzyżaków, którzy obawiając się okrążenia, skwapliwie przystali na arbitraż legata papieskiego i przedłużenie rozejmu z Polską o kolejny rok. Unia kalmarska była największym osią-

miejscowej magnaterii, bez którego nie można mówić o demokracji szlacheckiej. Autor, przedstawiając działalność delegacji litewskiej na sejmie lubelskim, ukazał idee i postulaty szlachty i jej przywódców politycznych. Byli nimi Malcher Snowski i Mikołaj Stankiewicz-Billewicz, którzy występowali w roli rzeczników praw i wolności szlachty litewskiej. Kolejny tekst, autorstwa Aivasa Ragauskasa, zawiera rozważania o tym, kogo na sejmie lubelskim reprezentował wójt wileński i sekretarz królewski Augustyn Rotundus Mielecki. Nie był on ani członkiem delegacji litewskiej, ani też przedstawicielem miasta Wilna (choć zasłużył się w zakulisowych działaniach prowadzonych na jego rzecz), pojawił się bowiem w Lublinie z inicjatywy kanclerza litewskiego i wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, wobec którego pozostawał w zależności klientalnej. Uczestnictwo Rotundusa w obradach sejmu wynikało z różnorodnych powodów: obowiązków sekretarza królewskiego, radcy delegacji litewskiej oraz uprawnień notariusza publicznego, które wykorzystywał jako pełnomocny przedstawiciel biskupa wileńskiego Waleriana Protasewicza. Ten dział książki zamyka artykuł Tomasza Kempy poruszający problem rywalizacji o przywództwo w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w kontekście Unii Lubelskiej. Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie i książę Jerzy Olelkowicz Słucki, najbliższy krewny króla i wielkiego księcia Zygmunta Augusta, wykorzystywali przygotowania do zawarcia unii z Królestwem Polskim w swej walce o zdobycie dominującej pozycji w elicie litewskiej. O ile Mikołaj Radziwiłł „Rudy” był przeciwnikiem dalszego zacieśnienia unii z Polską, to jego konkurenci polityczni popierali króla i ideę nowej unii. Zaangażowanie to zyskało Janowi Chodkiewiczowi łaskę królewską i zwiększenie wpływów, jednak umiejętna polityka „rodzinna” Radziwiłła sprawiła, że również po 1569 roku zachował swą pozycję. Dlatego po Unii Lubelskiej nadal najbardziej wpływowymi magnatami na Litwie pozostali zarówno prounijny Jan Chodkiewicz, jak i przeciwnik nowej unii Mikołaj Radziwiłł „Rudy”.

Trzeci dział książki dotyczy przechowywanego w AGAD dokumentu Unii Lubelskiej. Od strony archiwalno-historycznej przedstawia go Hubert Wajs. Podjął on próbę zrekonstruowania pracy polskiej kancelarii koronnej działającej pod nadzorem podkanclerzego Franciszka Krasieńskiego, która w okresie między 29 czerwca a 1 lipca 1569 roku przygotowała dokumenty Unii Lubelskiej (zachowany w AGAD dokument strony litewskiej przekazany Koronie oraz zaginiony dokument strony polskiej przekazany Litwinom) i organizowała ich opieczętowanie przez kilkuset sygnatariuszy. Doświadczenia wynikające z opieki konserwatorskiej nad pergaminowym dokumentem Unii Lubelskiej i jego pieczęciami woskowymi przedstawia Justyna

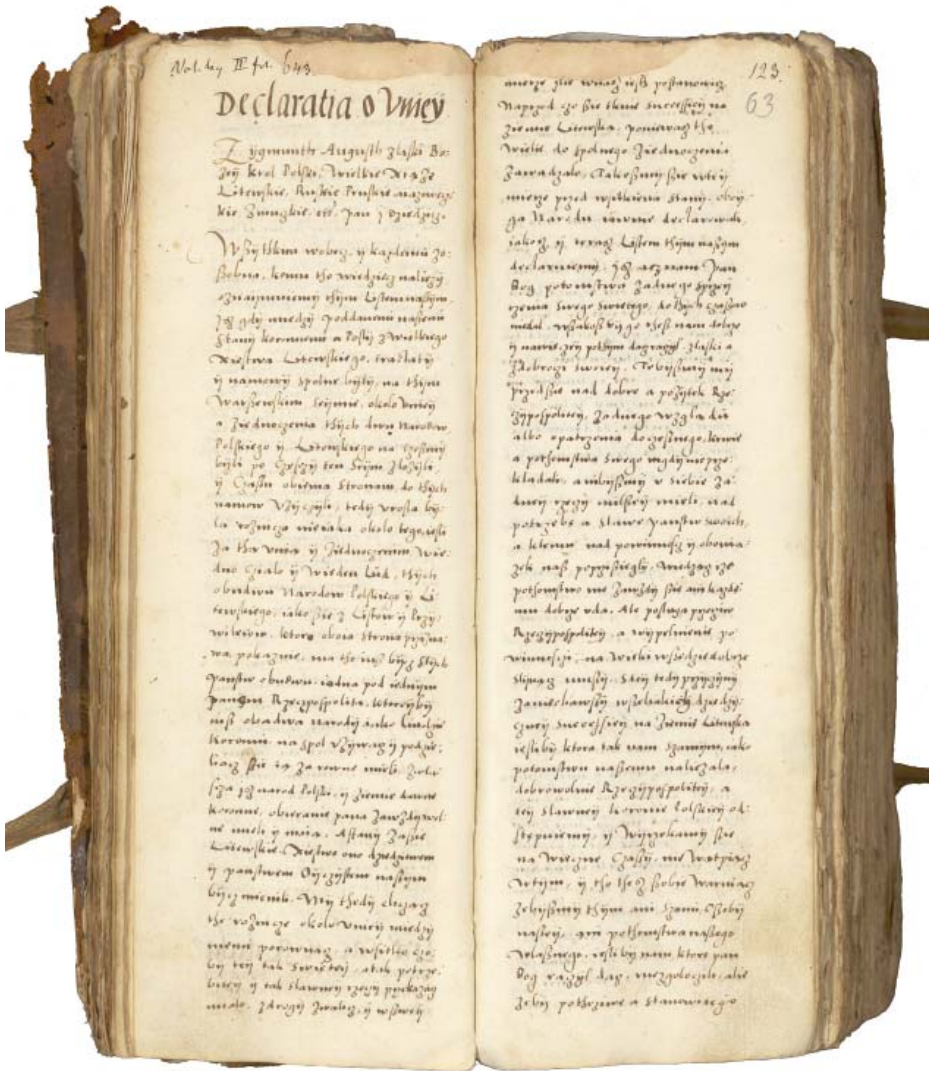
Król-Próba. Autorka podczas prac konserwatorskich nad nowym katalogiem pieczęci odkryła nieznaną wcześniej (siedemdziesiątą ósmą) pieczęć woskową oraz zweryfikowała opis sposobu jej przywieszenia.

Kolejny, czwarty, dział tematyczny omawia sprawy wyznaniowe Rzeczypospolitej w dobie Unii Lubelskiej oraz późniejszych spowodowanych nią przemian. Opisano je na przykładzie problemów Kościoła prawosławnego, do którego należała znaczna część mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także Rusini koronni z terytoriów przyłączonych do Królestwa Polskiego jeszcze w XIV wieku. Wyznawcami prawosławia byli też w znaczącej mierze mieszkańcy czterech województw, które w 1569 roku zostały odłączone od Wielkiego Księstwa i przyłączone do Korony. Andrzej Gil, przedstawiając kondycję Kościoła prawosławnego w połowie XVI wieku, próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy Cerkiew była w tym czasie pogrążona w głębokim kryzysie (pogląd taki dominuje w historiografii), czy też już wówczas można doszukiwać się symptomów początkujących jej odrodzenie. Autor podkreśla, że po Unii Lubelskiej nastąpił wyraźny rozwój struktur cerkiewnych oraz kultury artystycznej i duchowej. Pojawiały się wówczas nowe formy aktywności świeckich skupionych w bractwach cerkiewnych. Problematykę dotyczącą Kościoła prawosławnego porusza też Natalia Starczenko, która przedstawia przywileje lubelskie wydane dla Wołynia i Kijowszczyzny oraz powstałą w ich wyniku koncepcję „narodu ruskiego”, wykorzystywaną później w tekstach polemistów prawosławnych po unii brzeskiej (1596). Autorka, opierając się na pracach Zachariasza Kopysteńskiego i Melecjusza Smotryckiego, analizuje sens nadany przez nich pojęciu „narodu ruskiego” w kontekście przygotowywania miejsca dla Rusi jako trzeciego członu wielonarodowej Rzeczypospolitej.

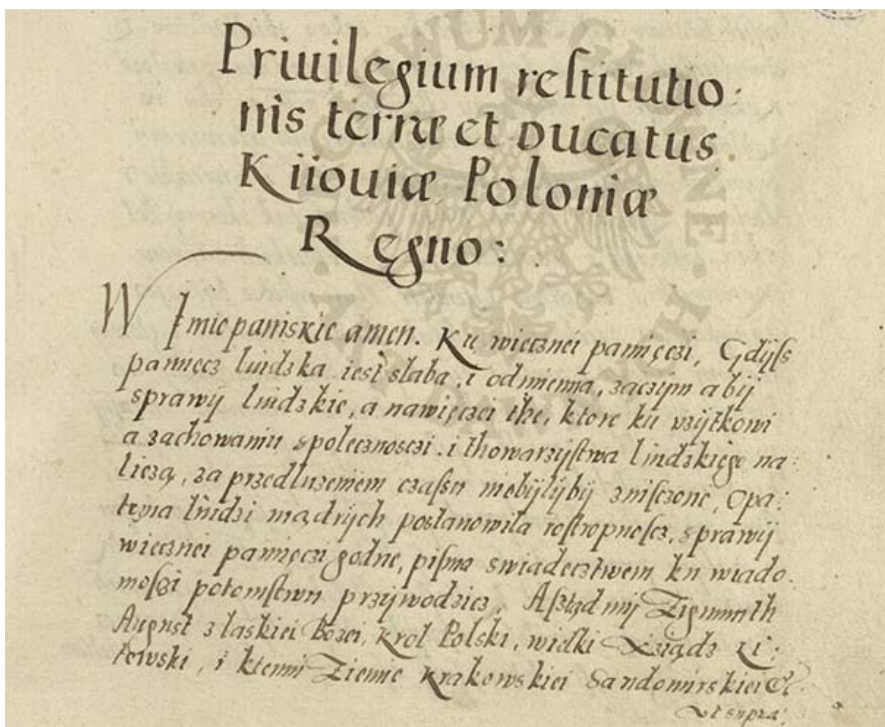
W części piątej książki zamieszczono tekst poświęcony problematyce unii w Europie Środkowej. Tematykę tę, na przykładzie unii polsko-szwedzkiej z czasów króla Zygmunta III Wazy, przedstawia Wojciech Krawczuk. Unia ta obowiązywała tylko kilka lat (1593–1599). Z powodu złożoności wewnętrznej obu stron porozumienia można ją nazwać unią polsko-litewsko-szwedzko-fińską. Na niepowodzenie tej unii personalnej decydujący wpływ wywarły różnice wyznaniowe zachodzące pomiędzy tolerancyjną Rzeczpospolitą (z dominującym wyznaniem katolickim) a luterańską Szwecją. Autor, przedstawiając niewielką grupę zwolenników unii polsko-szwedzkiej – dostojników, oficerów i dyplomatów skupionych wokół Zygmunta Wazy – ukazuje możliwości badawcze otwierające się przed historykami zajmującymi się tą problematyką. Są one związane z edycją źródeł, w tym szwedzkiej kancelarii króla Zygmunta, badaniami prozopograficznymi czy też analizą ikonografii.

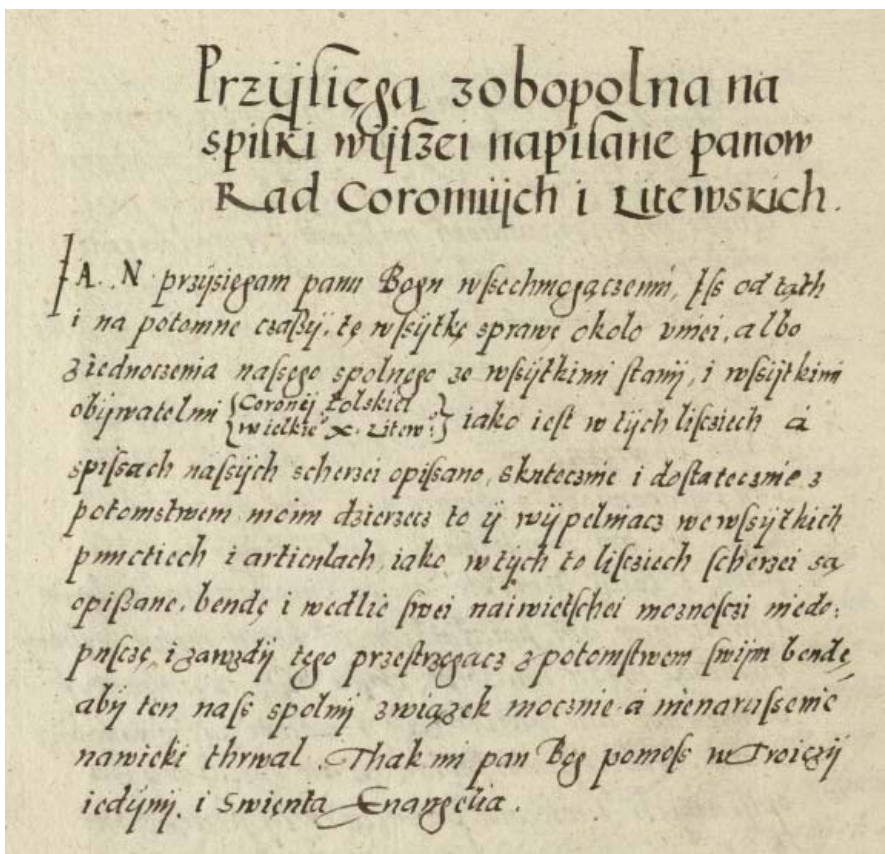
Zygmunt August ustanawia w Wielkim Księstwie Litewskim sejmiki powiatowe oraz sądy grodzkie i ziemskie. AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 7772 (fot. Karol Zgliński)

Zrzeczenie się przez Zygmunta Augusta na rzecz Korony Polskiej dziedzicznych praw do Wielkiego Księstwa Litewskiego. AGAD, Akta ziemskie i grodzkie warszawskie, sygn. 65, k. 122–123 (fot. Karol Zgliński)

Przywilej przywracający ziemię i księstwo kijowskie do Królestwa Polskiego wpisany do Księgi Poselstw Metryki Koronnej. Lublin, 6 czerwca 1569 roku. AGAD, MK, Księgi Poselstw, sygn. LL 18, k. 40 (fot. Karol Zgliński)

Rota przysięgi na wierność unii. AGAD, MK, Księgi Poselstw,
sygn. LL 18, k. 55v (fot. Karol Zgliński)

Unia Lubelska była aktem kończącym szereg porozumień zapoczątkowanych w 1385 r. w Krewie i stopniowo scalających dwa sąsiednie państwa władane przez Jagiellonów. Przez długi proces „dojrzewania unii” musieli przejść zarówno kolejni władcy, jak i ich poddani z Korony i Litwy. Początkowo układy te były uniami dynastycznymi określającymi zasady obsady tronu królewskiego w Polsce i wielkoksiążęcego na Litwie. W odróżnieniu od nich Unia Lubelska była unią realną łączącą dwa państwa w federację nazwaną Rzeczpospolitą. Porozumienie zawarte na sejmie lubelskim było wielkim osiągnięciem kultury politycznej szlachty polskiej, litewskiej i ruskiej. Dowiodło, że możliwe jest zawieranie umów i łączenie państw na zasadach równouprawnienia i samostanowienia. Unia Lubelska była triumfem demokracji. Polacy pokazali, że dominująca większość potrafi dla dobra wspólnego powściągnąć swe żądania i respektować prawa słabszych partnerów, Litwini udowodnili, że w imię zachowania wolności są skłonni do ograniczenia suwerenności i odrębności państwowej na rzecz federacji z Królestwem Polskim, a rozdzieleni wewnętrzną granicą Rzeczypospolitej Rusini dowiedli jak można wytrwale i skutecznie budować nową tożsamość kształtujących się narodów białoruskiego i ukraińskiego. Unia Lubelska to przełomowe wydarzenie w dziejach Europy – punkt zwrotny w stosunkach polsko-litewskich i kamień milowy w historii narodów tworzących Rzeczpospolitą: polskiego i litewskiego, a później też białoruskiego i ukraińskiego.

W 450. rocznicą sejmu lubelskiego i zawartej tam unii rok 2019 uchwałą Sejmu RP ustanowiono Rokiem Unii Lubelskiej. W upamiętnienie rocznicy włączyło się Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, w którym przechowywany jest dokument Unii Lubelskiej wpisany na Światową Listę Programu UNESCO „Pamięć Świata”. Książka zawiera materiały z konferencji „Unia Lubelska 1569 roku – Unie w Europie środkowej” zorganizowanej przez AGAD w 2019 r.

(Za Wprowadzeniem)